

Proč jsou některé skupiny ve společnosti bohatší nebo mocnější než jiné? Jakou měrou nerovnosti se vyznačuje moderní společnost? Jakou má jedinec z chudých poměrů šanci, aby se dostal na špičku ekonomického žebříčku? Proč i v prosperujících společnostech dosud existuje chudoba? Takové a jiné otázky si budeme klást v této kapitole a hledat na ně odpovědi. Analýza sociálních nerovností patří k nejvýznamnějším oblastem sociologie, protože hmotné prostředky, které mají lidé k dispozici, do značné míry určují podmínky jejich života.

SYSTÉMY SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE

Ve všech typech společnosti se vyskytuje nerovnost. I v těch nejprimitivnějších kulturách, v nichž téměř neexistují majetkové rozdíly, existuje nerovnost mezi jedinci, mezi muži a ženami, mezi mladšími a staršími. Určité osoby mají vyšší status než jiné například tehdy, jsou-li úspěšnější při lovu anebo je-li jim přisuzována schopnost navazovat spojení s duchy předků. K popisu nerovnosti používají sociologové termínu **sociální stratifikace**. Stratifikaci můžeme definovat jako *strukturovanou nerovnost mezi různými skupinami lidí* a pro názornost ji přirovnat ke geologickému vrstvení v zemské kůře, jemuž se hierarchické řazení jednotlivých společenských vrstev podobá.

Rozlišujeme čtyři základní systémy stratifikaci: *otroctví* (resp. otrokářství), *kasty*, *stavy* a *třídy*. Někdy se vyskytují i souběžně. Například ve starověkém Řecku a Římě nebo ve Spojených státech před občanskou válkou existovaly vedle sebe jak třídy, tak otrokářství.

Otroctví a otrokářství

Existence **otroctví** představuje extrémní formu nerovnosti: někteří jedinci jsou do slova majetkem jiných. Právní podmínky otrokářství se v různých společnostech lišily. Někdy byli otroci prakticky úplně bezprávní (jak tomu bylo například v jižní části Spojených států), jindy se svým postavením blížili spíše služebnictvu.

Ve Spojených státech, v Jižní Americe a v karibské oblasti byli otroci v 18. a 19. století využíváni téměř výlučně k fyzické práci na plantážích nebo v domácnostech. Naproti tomu ve starověkých Athénách plnili nejrůznější úlohy, z nichž mnohá byly velmi zodpovědné. I když byli vyloučeni z politického a vojenského života,

mohli vykonávat mnohá jiná zaměstnání. Někteří byli vzděláni a působili jako státní úředníci; jiní provozovali řemesla, jímž se vyučili. Ve starém Římě, jehož vládnoucí vrstvy měly přezřavý postoj k obchodu, mohli někteří otroci získat značný majetek. Někteří bohatí otroci byli dokonce současně otrokáři, tj. vlastníky jiných lidí. S těmi nejníže postavenými, kteří pracovali na plantážích nebo v dolech, se však často zacházelo velmi krutě (Finley, 1968, 1980).

Lidé uvrženi do otroctví se často bránili a bouřili. Dějiny jsou plné vzpour otroků, jímž se občas podařilo společně získat svobodu. Systémy založené na nucené práci otroků, například na plantážích, nebyly příliš stabilní; jedinou cestou k dosažení vysoké produktivity práce byl totiž neustálý dohled spojený s krutými tresty. Otrokářské systémy se neosvědčují dílem proto, že vyvolávají odpor, a dílem proto, že ekonomické i jiné motivace jsou účinnější než přímé donucování. Lze říci, že otrokářství je prostě málo efektivní.

Obchod s otroky, který prováděly západní státy od počátku koloniální éry až do 19. století, představoval poslední – byť současně nejrozsáhlejší – otrokářský systém v historii lidstva. Po osvobození otroků v Severní a Jižní Americe je otroctví v institucionálně postavené podobě postupně odstraňováno a dnes již ze světa prakticky vymizelo.

Kasty

Slovo **kasty** bývá spojováno především s kulturami indického subkontinentu. Termín „kasta“ přitom není indického původu, nýbrž pochází z portugalského *casta*, lež znamená „rasu“ nebo „čistokrevnou“ skupinu. Indové sami nemají žádný termín pro kastrovní systém jako celek, ale užívají řadu slov označujících jeho jednotlivé části, z nichž nejvýznamnější jsou *varna* a *džátí*. Jako *varna* se označují čtyři kategorie setažené podle své společenské prestiže. Pod těmito čtyřmi skupinami figurují „nedotknutelní“, jejichž postavení je ze všech nejnižší. *Džátí* jsou lokálně definované skupiny, v jejichž rámci se kasty konstitují.

Kastrovní systém je velice složitý a navíc se jeho struktura místo od místa mění, takže ve skutečnosti vytváří spíše volně řazenou soustavu nejrůznějších představ a praktik než jednotnou hierarchii. Některé zásady jsou nicméně celé soustavě společné. Příslušníci nejvyšší *varny*, bráhmani, ztělesňují stav nejvyšší čistoty, zatímco nedotknutelní tu nejnižší. Bráhmani se musí vysvířhat určitých forem kontaktu s nedotknutelnými a jediné nedotknutelní směji vstupovat do styku se zvířaty nebo s lidkami považovanými za nečisté. Existuje úzká souvislost mezi kastrovním *varna* a hinduistickou vírou v reinkarnaci; pokud totiž jedinec nebude dodržovat rituály a povinnosti předepsané jeho kастí, ocitne se v příští reinkarnaci v nižším postavení.

Indický kastrovní systém nikdy nebyl úplně statický. Je sice vyloučeno, aby se jedinec za svého života přesunul z jedné kasty do druhé, ale celé skupiny mohou změnit – a také již mnohokrát změnilly – své postavení v kastrovní hierarchii.

V mimoincidentském kontextu se pojem kasty někdy užívá pro dvě nebo více etnických skupin, které jsou od sebe víceméně odděleny a každá z nich usiluje o dodržení „rasové čistoty“. V takových situacích obvykle brání vzájemnému mísení mezi skupinami mocná tabu (popřípadě i zákony). Po zrušení otroctví v jižních státech USA například zůstala mezi bělochy a černochy taková propast, že někteří autoři popisují tehdejší sociální stratifikaci jako kastrovní systém. Podobně byl pojem kasty používán v případě Jihoafrické republiky, kde se donedávna praktikovala přísná segregace mezi bělochy a černochy, přičemž zákony zakazovaly vzájemné sňatky i sexuální styk mezi oběma rasami (viz též kapitola devátá: Ethnita a rasy).

Stavy

Stavy patří k dějinám feudální Evropy, ale existovaly i v řadě jiných tradičních civilizací. Feudální stavy byly tvořeny vrstvami, které měly vůči sobě navzájem různá práva a povinnosti; některé z těchto rozdílnů byly přitom zakotveny v zákonech. V Evropě představovala nejvyšší stav šlechta, „urození“. Druhým stavem byli kněží, kteří se přes své nižší postavení těšili řadě privilegií. Ti ostatní, jimž se začalo říkat „třetí stav“, tvořili heterogenní skupinu od nevolníků přes svobodné rolníky až po obchodníky, řemeslníky a měšťany. Na rozdíl od indického kastového systému stavy zcela neprostupné; do jisté míry byl tolerován společenský vzestup jedince, ať už prostřednictvím sňatku, nebo povýšením do šlechtického stavu za služby prokazované panovníkovi, a někdy si mohl bohatý obchodník titul prostě koupit. Zbytky tohoto systému ještě přežívají ve Velké Británii, kde jsou dodnes uznávány dědičné tituly a významní podnikatelé nebo státní úředníci mohou být za své zásluhy povýšeni do rytířského či šlechtického stavu.

Stavy se v minulosti vyvíjely všude tam, kde existovala tradiční aristokracie založená na „urozenosti“. Ve feudálních systémech, jaké existovaly ve feudální Evropě, měly úzký vztah k lennímu vlastnictví půdy a sloužily proto spíše ke stratifikaci na lokální úrovni než v rámci celého státu, jak tomu bylo v centralizovanějších tradičních říších – například v Číně a Japonsku. Někdy vycházely rozdíly mezi stavy z náboženských představ, ale jen zřídka tak důsledně, jak tomu bylo v hinduistickém kastrovním systému.

Třídy

Třídní systémy se v mnoha směrech liší od otrokářských, kastrovních i stavovských. Je třeba se zmínit především o čtyřech následujících rozdílech:

1. Na rozdíl od jiných typů stratifikace nejsou třídy vymezeny ani náboženskými, ani zákonnými ustanoveními. Příslušnost k třídám není založena na dědičném postavení plynoucím ze zákonnů či zvyklostí. Třídní systémy se obvykle vyznačují méně pevnými hranicemi než jiné typy stratifikace a hranice mezi nimi nejsou ni-

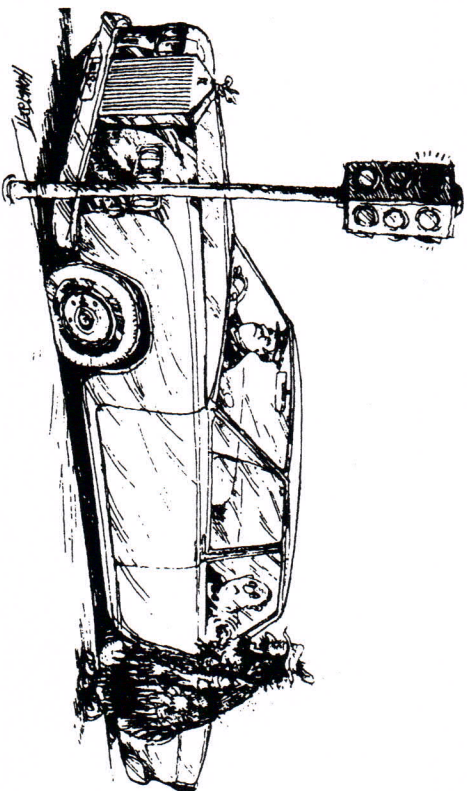
kdy přesně stanoveny. Neexistují také žádná formální omezení, jež by bránila sňatkům mezi příslušníky různých tříd.

2. Příslušnost k určité třídě je přinejmenším do jisté míry *získaným* atributem jedince a není proste „dána“ při jeho narození, jak je běžné u jiných typů stratifikace. Daleko častěji než v jiných systémech se zde také vyskytuje sociální mobilita – ať už vzestupná nebo sestupná. (U kast, jak už bylo řečeno, je individuální přesun z jedné do druhé vyloučen.)

3. Podkladem třídního rozdělení jsou *ekonomické* rozdíly mezi skupinami jedinců, tj. nerovnost ve vlastnictví hmotných prostředků a schopnosti jimi disponovat. U jiných typů stratifikací naopak převládají mimoeconomické faktory, například náboženské.

4. U ostatních systémů stratifikace je nerovnost vyjádřena především prostřednictvím osobních vztahů, tj. vzájemných závazků a povinností mezi jedinci: mezi pánem a nevolníkem, otrokářem a otrokem, příslušníkem vyšší a nižší kasty. V třídních systémech jde naopak především o širší vazby neosobního typu. Jedním ze základů třídních rozdílnů je například nerovnost platů a pracovních podmínek, která se týká všech příslušníků určité kategorie zaměstnanců a závisí především na celkovém ekonomickém uspořádání společnosti.

Třídu tedy můžeme definovat jako rozsáhlou skupinu lidí, kteří mají obdobné ekonomické prostředky, což má velký vliv na jejich způsob života. Základem třídních rozdílnů jsou majetkové poměry a typ zaměstnání. V západní společnosti lze rozlišit tři hlavní třídy. **Vyšší třídu** tvoří zaměstnavatelé, bankéři, průmyslníci a špičkoví manažeři – zámožní lidé, kteří vlastní anebo přímo ovládají výrobní prostředky. **Střední třídu** představují „bílé límečky“, tj. úředníci a odborníci. **Dělnic-**

„Povídám, musíme si spolu někdy zojít na oběd.“

kou třídu pak tvoří manuálně pracující. V některých průmyslových zemích, například ve Francii a Japonsku, se až do současnosti významně uplatňuje i čtvrtá třída, **zemědělci**. Ve většině zemí Třetího světa jsou dosud zemědělci zdaleka nejpočetnější třídou.

Nyní se podíváme na nejlvýznamnější teorie sociální stratifikace, které na poli sociologie vznikly. Soustředíme se přitom především na to, co z nich vyplývá pro moderní průmyslovou společnost.

TEORIE STRATIFIKACE V MODERNÍCH SPOLEČNOSTECH

Nejvlivnějšími teoretiky sociální stratifikace byli Karel Marx a Max Weber, na jejichž myšlenky většina pozdějších teorií navazuje. Z těchto pozdějších autorů se zastavíme u dvou – Erika Olina Wrighta a Franka Parkina.

Teorie Karla Marxe

Velká část Marxova díla se týká sociální stratifikace a především tříd, takže je poněkud kuriózní, že u něj nenacházíme žádnou systematickou definici samotného pojmu „třída“. Rukopis, na kterém pracoval těsně před smrtí (později vydáný jako součást jeho hlavního díla, *Kapitálu*), končí právě otázkou „Čím se vyznačuje třída?“ Jeho koncepci tříd proto musíme odvodit z jeho díla jako celku. V něm si však různé pasáže věnované třídám občas protřečejí, což vedlo k mnoha sporům o to, „co chtějí vlastně Marx říci“. Alespoň základní rysy jeho pojetí jsou však poměrně jasné.

Povaha tříd

Pro Marxe je třídou skupina lidí, kterou spojuje její vztah k **výrobním prostředkům**, tj. zdrojům obživy. Před vznikem moderního průmyslu byly těmito výrobními prostředky především půda, dobytek a nástroje používané v zemědělství nebo pastevectví. Dvěma hlavními třídami tradičních společností jsou proto v Marxově pojetí vlastníci půdy (ať už jde o statkáře, šlechtu nebo otrokáře) a ti, kdo na ni pracují (svobodní zemědělci, nevolníci nebo otroci). V moderní průmyslové společnosti získávají na významu továrny, kanceláře, stroje a kapitál potřebný k jejich zakoupení. Hlavní třídy tudíž tvoří ti, kdo disponují těmito novými výrobními prostředky, tj. průmyslníci čili **kapitalisté**, a na druhé straně ti, kdo jim prodávají svou pracovní sílu, tj. dělníci, které Marx občas označoval poněkud archaickým výrazem „proletariát“.

Vztah mezi třídami je podle Marxe založen na vykořisťování. Ve feudální společnosti musí nevolníci přímo odevzdávat část úrody svým pánům nebo pracovat ur-

čítý počet dní v každém měsíci na jejich pozemcích. V moderní kapitalistické společnosti se zdroji tohoto vykořisťování stává méně zjevným a Marx věnuje velkou pozornost jeho objasnění. V průběhu pracovního dne vytvářejí dělníci podle Marxovy více hodnot, než jejich zaměstnavatel potřebuje k tomu, aby je zaplatil. Tato **nadhodnota** je zdrojem zisku, který připadne kapitalistovi.

Rozsah majetkové nerovnosti v kapitalistickém systému Marxe fascinoval. V minulosti sice aristokraté žili v přepychu, který se nedal srovnat se způsobem života rolníků, ale agrární společnosti byly celkově vzato poměrně chudé; životní úroveň by v nich zůstala nízká, i kdyby všichni feudálové zmizeli. S rozvojem moderního průmyslu se však bohatší vytváří v daleko větším měřítku než kdy předtím, a dělníci z toho přesto mají jen malý prospěch. Zůstávají poměrně chudí, zatímco majetné třídy dále bohatnou. Navíc vede rozvoj moderních továren a mechanizace výroby k tomu, že se práce často stává krajně monotónní a ubíjející. Vytváří sice náš blahobyt, ale často je fyzicky náročná a současně nudná – jako v případě továrny dělníka, který den za dnem vykonává tytéž úkony ve stále stejném prostředí.

Složitost třídních systémů

Marxova teorie sice tvrdila, že v každé společnosti existují dvě hlavní třídy – majitelé výrobních prostředků a ti, kdo je nemají – ale připouštěla také, že skutečnost je daleko složitější, než by se z tohoto modelu mohlo zdát. Kromě dvou základních tříd rozeznával Marx i takzvané **přechodné třídy**, které jsou pozůstatkem předchozích výrobních způsobů, například zemědělci v moderní společnosti.

Marx věnoval pozornost také tomu, jak se třídy vnitřně štěpí. Lze uvést několik příkladů:

1. Ve vyšší třídě dochází často ke konfliktům mezi finančním kapitálem (bankéři) a průmyslníky.
  2. Majitelé drobných podniků a vlastníci nebo manažeri velkých korporací mají rozdílné zájmy. Jedni i druzí patří mezi kapitalisty, ale politika, která prospívá jedné z těchto skupin, se často obrací proti té druhé.
  3. Nejnižší příčku v dělnické třídě zaujímají dlouhodobě nezaměstnaní, jejichž životní podmínky jsou podstatně horší než u většiny dělníků. Tuto vrstvu dnes často tvoří hlavně příslušníci etnických menšin.
- Marxovo pojetí tříd se zaměřuje na objektivní ekonomickou nerovnost ve společnosti. „Třída“ v jeho pojetí nevyjadřuje to, co si jedinci nebo skupiny o svém postavení myslí, ale objektivní podmínky, které jim umožňují v různé míře disponovat hmotnými statky.

Teorie Maxe Webera

Weberův přístup ke stratifikaci vychází z Marxovy analýzy, ale v řadě bodů ji pozemňuje a rozvíjí. Mezi jejich teoriemi nacházíme dva hlavní rozdíly.

1. Weber sice přijal Marxův názor, že třídní příslušnost vyplývá z objektivně daných ekonomických podmínek, ale přikládal značný význam při tvorbě tříd i celé škále ekonomických faktorů, které Marx pomínil. Podle Webera nezáleží třídní rozdíly jen na vlastnictví nebo kontrole výrobních prostředků, ale také na dalších ekonomických faktorech, které bezprostředně nesouvisejí s majetkem. Patří k nim především dovednosti, znalosti, osvědčení a kvalifikace, které mají zásadní vliv na to, jaké zaměstnání kdo ve společnosti získá. Odborníci například vydělávají více a mají lepší pracovní podmínky než průmysloví dělníci. Jejich kvalifikace, vyjádřená tituly, univerzitními diplomami a dalšími získanými schopnostmi, jim na trhu práce dává lepší postavení než těm, kdo takovou kvalifikaci nemají. Mezi dělníky samotnými pak mají vyučení nebo jinak kvalifikovaní šanci na vyšší mzdu než pracovníci bez kvalifikace.

2. Weber rozlišoval kromě tříd i dvě další základní formy stratifikace v moderní společnosti, které označil jako *status* a *stranu*. První z těchto pojmů převzal z historie středověkých stavů, neboť německé slovo *Stand* znamená stav i status.

Status

Ve Weberově teorii se jako **status** označuje rozdílná úcta či prestiž, které se jednotlivé sociální skupiny těší. Rozdíly ve statusu jsou často nezávislé na třídní příslušnosti a „prestiž“ může být jak pozitivní, tak negativní. Vysoký status mají v západní společnosti například lékaři nebo právníci. Skupinám, které jsou pro svou negativní „prestiž“ často vystavovány diskriminaci, říkáme **páriové**. V Evropě tuto roli v minulosti sehrávali Židé, kteří byli vyloučeni z řady zaměstnání a nesměli zastávat žádná oficiální postavení.

Bohatství sice za normálních okolností většinou propůjčuje lidem vysoký status, ale z tohoto pravidla existují i četné výjimky. Například zchudlá šlechta se ve Velké Británii těší značné úctě, přestože tito potomci starých rodů už svůj majetek dávno ztratili – a naopak, zbohatlíci jsou často terčem opovržení.

Zatímco příslušnost k určité třídě je dána objektivně, status záleží na subjektivním hodnocení sociálních rozdílů. Třídní příslušnost je odvozena od majetku a přijmů; status od rozdílných *životních stylů*.

Strana

V moderní společnosti je podle Webera významným aspektem moci vytváření politických stran, které mohou ovlivňovat sociální stratifikaci nezávisle na třídní příslušnosti a statusu. Pojem „strana“ v širším smyslu znamená skupinu osob, která spolupracuje, protože má společný původ, cíle nebo zájmy. Marx měl sklon vysvětlovat jak rozdíly ve statusu, tak podstatu stran na základě třídního hlediska. Weber však dokládá, že ani jedna z těchto kategorií se nedá vysvětlit pouze třídními rozdíly, i když s nimi úzce souvisejí.

Status a stranická příslušnost mohou být odvozeny od třídních rozdílů, ale může

tomu být i naopak: právě status a strana mohou změnit ekonomické postavení jedinců a skupin, takže mají vliv na jejich třídní příslušnost. Strany často apelují na zájmy, jež překračují hranice tříd; mohou být založeny například na náboženském nebo nacionalistickém programu. Marxista by se mohl pokusit vysvětlit konflikt mezi katolíky a protestanty v Severním Irsku z třídní perspektivy tím, že mezi nimi je více dělníků. Weberův zastánce by ovšem namítl, že takové vysvětlení je nepřesvědčivé, protože i mnoho protestantů patří k dělnické třídě. Strany, k nimž se lidé hlásí, skutečně vyjadřují jejich náboženské rozdíly, a ne jen jejich třídní postavení.

Weberovy práce o sociální stratifikaci mají velký význam, protože ukazují, že se v životě lidí významně uplatňují i jiné dimenze než pouze třídní. Většina sociologů se shoduje na tom, že Weberovo schéma představuje pružnější a komplexnější východisko pro analýzu stratifikace než Marxovo.

Marxovy a Weberovy myšlenky se v sociologii dodnes široce uplatňují, i když většinou ve značně upravené podobě. Někteří autoři rozvíjejí Marxovy představy, jiní navazují na Webera. Protože obě tato východiska jsou v mnoha směrech podobná a v dalších se doplňují, vznikly i pokusy o jejich syntézu. Abychom viděli, jakým směrem se tyto tendence ubírají, seznámíme se stručně se dvěma novějšími teoretickými perspektivami.

Teorie tříd podle Erika Olina Wrighta

Teorie amerického sociologa Erika Olina Wrighta se opírá do značné míry o Marx, ale používá i myšlenky Maxe Webera (Wright, 1978, 1985). Podle Wrighta existují v moderní kapitalistické výrobě tři dimenze kontroly nad ekonomickými prostředky, podle nichž lze rozlišit hlavní společenské třídy. Těmito třemi dimenzemi jsou 1. investice nebo finanční kapitál, 2. fyzické výrobní prostředky (půda, továrny, kanceláře) a 3. pracovní síly. Každou z nich ovládá určitá skupina lidí patřících ke třídě kapitalisti; ani jedna není pod kontrolou dělníků. Mezi těmito dvěma póly jsou však skupiny, jejichž postavení není tak jednoznačné. Wright jejich příslušnost označuje jako osoby s **rozporným postavením**, protože mohou ovlivňovat určité aspekty výroby, ale do jiných zasahovat nemohou. Patří sem například „bílé límečky“ – administrativní pracovníci a příslušníci odborných profesí, kteří jsou sice v námezdním vztahu k zaměstnavatelům právě tak jako manuální dělníci, ale mají obvykle větší šanci ovlivňovat dění na pracovišti.

Weberovský přístup Franka Parkina

Britský autor Frank Parkin vychází spíše z Webera než z Marxe (Parkin 1971, 1979). Stejně jako Weber přijímá i Parkin Marxovu tezi, že základem třídní struktury je vlastnictví výrobních prostředků. Považuje však tento majetek pouze za jednu

z možných forem **sociálního uzavření** (social closure), sloužícího menšině k získání moci nad většinou. Sociální uzavření lze definovat jako proces, v němž se určité skupiny snaží získat monopol na určité zdroje či prostředky. Kromě majetku či bohatství může být k sociálnímu uzavření využita i většina dalších atributů, které Weber uváděl v souvislosti se statusem – například etnický původ, jazykové nebo náboženské rozdíly.

Při sociálním uzavření dochází ke dvěma protichůdným procesům. Jedním z nich je *exkluze* (vylučování): snaha vlivných skupin nepřipustit „ty druhé“ k podílu na tom, čeho si cení, tj. neposkytnout jim určitá privilegia. Příkladem mohou být i americké bělošské odbory, které v minulosti odmítaly přijímat černochy, aby si udržely své vlastní výsady. Podstatou *uzurpace* (okleštování) je naopak snaha méně privilegiovaných získat podíl na zdrojích, které si dosud monopolizovali ti druzí – v již uvedeném příkladě například úsilí černochů o právo odborově se organizovat.

Za určitých okolností může jedna a tažá skupina uplatňovat obě tyto strategie zároveň. Například bělošské odbory, které vylučovaly příslušníky etnických menšin, se současně snažily oslabit monopolní postavení zaměstnavatelů, tj. požadovaly větší podíl na prostředcích podniku. Parkin to nazývá **zdvojeným uzavřením**. V tomto bodu se jeho teorie stýká s Wrightovou tezí o rozporné třídní příslušnosti; obě totiž ukazují, jak se skupiny uprostřed dané stratifikace prosazují vůči skupinám nadřazeným, ale současně se snaží vymezit vůči těm, kdo jsou pod nimi.

TŘÍDY V DNEŠNÍ ZÁPADNÍ SPOLEČNOSTI

Někteří autoři se domnívají, že úloha tříd v dnešní západní společnosti je poměrně málo významná. Ani Marxovi největší odpůrci dnes nepochybují o tom, že asi před půlduhým stoletím, v časně fázi vývoje průmyslového kapitalismu, existovaly značně třídní rozdíly; od té doby se však někdejší propast mezi udiěnými chudáky a bohatými průmyslníky výrazně zmenšila. Daně namířené proti bohatým a sociální dávky pro ty, kdo si nedokážou vydělat na živobytí, vedly k vymizení největších extrémů na obou koncích. Navíc dnes všeobecný přístup ke vzdělání umožňuje všem talentovaným jedincům, aby našli cestu na špičku společenského a ekonomického systému.

Tento obrázek však zdaleka není přesný. Třídní rozdíly sice možná hrají menší roli, než předpokládal Marx, ale ve skutečnosti existuje jen málo sfér společenského života, v nichž by se neuplatňovaly. Promítají se i do tělesného stavu: v nižších třídách je v průměru vyšší kojeneká úmrtnost a nižší porodní váha novorozenců, vyšší nemocnost dětí i dospělých a kratší střední délka života. Nejvýznamnější typy duševních a fyzických chorob, od ischemické choroby srdeční přes rakovinu a cukrovku až po záněty plic a chronickou bronchitidu, se vesměs vyskytují častěji na nižších stupních společenského žebříčku (1986).

Rozdíly v majetku a příjmech

Marx byl přesvědčen, že další vývoj průmyslového kapitalismu přinese stále větší rozdíly mezi bohatstvím menšiny a bídou větší populace. Domníval se, že mzdy nikdy výrazněji nepřekročí úroveň potřebnou k prosté obživě, zatímco bohatství se bude hromadit v rukou vlastníkú kapitálu. Na nejnižším stupni ve společnosti, zvláště pak mezi osobami často či trvale nezaměstnanými, „bude stále více zoufalství, úmorné dřiny, otroctví, nevědomost, surovost a mravního rozkladu...“ (Marx: Kapitál, str. 645). Jak uvidíme, měl Marx pravdu, když předpokládal, že v průmyslové společnosti nezmizí ani chudoba, ani rozsáhlé majetkové rozdíly. Mýlil se však, když se domníval, že příjmy většíny lidí zůstanou extrémně nízké. Také jeho přesvědčení, že menšina bude stále více bohatnout na úkor většíny, se ukázalo jako nesprávné.

Většina lidí v západních zemích je na tom dnes po hmotné stránce daleko lépe, než na tom byly stromatelné skupiny v Marxově době. Chceme-li zjistit, do jaké míry a proč k tomu došlo, musíme se podívat na změny v distribuci majetku a příjmů, které proběhly přibližně v posledních sto letech.

Za **majetek** považujeme všechno, co jedinci vlastní (nemovitosti, půdu, akcie a cokoliv, co lze prodat). Pojmem **příjmy** budeme označovat mzdu či plat v plném zaměstnání a výtěžek z investic, například úroky nebo dividendy. Pro většinu lidí je zdrojem příjmů námezdní práce, ale bohatí je získávají převážně z investic.

Majetek

Spolehlivé informace o distribuci majetku se získávají jen obtížně. Některé země uvádějí přesnější statistiky než jiné, ale mnohé věci lze přesto pouze odhadovat. Záměrní lidé obvykle nezveřejňují údaje o celém rozsahu svého majetku; často říká, že o bohatých vlastně víme mnohem méně než o chudých. Jisté ovšem zůstává, že bohatství je ve většině zemí soustředěno v rukou poměrně malého počtu lidí.

Ve Velké Británii vlastní jedno procento osob asi 17 procent veškerého osobního majetku, čímž se rozumní majetek patříci jedincům, ne organizacím. „Horních deset procent“ populace má ve svých rukou asi polovinu veškerého majetku v zemi. Výraznější nerovnost nacházíme ve vlastnictví akcií a cenných papírů: jedno procento nejbohatších Britů vlastní asi 75 procent soukromě držených akcií. Přesto i na tomto poli dochází k určitým změnám. Zatímco v roce 1986 vlastnilo nějaké akcie pouhých 14 procent obyvatel (a v roce 1979 dokonce jen 5 procent), dnes už je akcionářem každý čtvrtý Brit. Mnozí lidé si poprvé koupili akcie za privatizačního programu konzervativní vlády; většina těchto podílů je však malá. Institucionální vlastnictví akcií navíc navíc rostie daleko rychleji než individuální; podíl individuálních akcionářů trvale klesá a v letech 1963 až 1990 se snížil na polovinu.

V USA je rozložení celkového majetku ve společnosti podobné, ale koncentrace vlastnictví akcií a cenných papírů je ještě výraznější: 10 procent nejbohatších ro-

din vlastní 90 procent podnikových akcií a 95 procent cenných papírů. Čtyřicet procent akcií a cenných papírů drží v rukou nejbohatší vrstva tvořící 0,5 procenta americké populace (400 tisíc rodin).

Příjmy

Jednou z nejvýznamnějších změn v západních zemích za poslední století byl růst reálných příjmů většiny pracujících lidí (reálným příjmem se rozumí nominální příjem po odečtení inflace, což umožňuje srovnávat různá historická období). Reálné výdělky manážerských pracovníků v západních společnostech jsou dnes třikrát až čtyřikrát vyšší, než tomu bylo u jejich předchůdců na přelomu století. U kvalifiko- vanějších prací, zejména pak u odborných profesí a manažerských funkcí, bylo zlepšení ještě o něco výraznější. Pokud jde o příjem na hlavu a rozsah zboží či slu- žeb, jež lze za tento příjem pořídit, je většina lidí v západním světě nerosvnatelné záměnější než kterákoli jiná většinová populace v celé dosavadní historii lidstva. Jedním z hlavních důvodů tohoto růstu příjmů byla rostoucí *produktivita práce*, na které měl rozhodující podíl vývoj průmyslových technologií. Hodnota zboží a slu- žeb připadajících na jednoho pracovníka víceméně trvale roste (přinejmenším v mnoha průmyslových odvětvích) už od počátku tohoto století.

I distribuce příjmů ovšem zůstává velmi nerovnoměrná. Na 20 procent rodin připadá například ve Velké Británii polovina celkových příjmů (1994) a v USA 44,6 procenta. Pět procent Američanů vydělává 17,6 procenta z celkových příjmů, kdežto 20 procent nejchudších jen 4,4 procenta příjmů. Navíc se průměrný hrubý příjem na hlavu u této nejchudší pětiny Američanů za období 1977–1992 snížil o pět procent, zatímco u nejbohatší pětiny se ve stejném období o devět procent zvýšil. Daňové zatížení nejbohatších vrstev bylo přitom v roce 1992 nižší než v roce 1977.

Jednotlivé třídy v západní společnosti

Vyšší třída

V západní společnosti představuje vyšší třídu poměrně malý počet jedinců a rodin vlastících značný majetek (odpovídá asi jednomu procentu populace). Uvnitř této skupiny jsou poměrně značné rozdíly mezi statusem tradičních bohatých rodin a zbohatlíků. Rodiny, které vlastní určitý majetek po dobu mnoha generací, se čas- to dívají pohrdavě na toho, kdo zbohatl vlastním přičiněním. I když se obě skupi- ny za určitých okolností prolínají, bývá lidem, kteří se povznegli z chudších pomě- řů, často odepřen přístup do kruhů, v nichž se pohybují etablovaní příslušníci bohatých vrstev.

Jak zdůrazňovali Marx i Weber, propůjčuje majetek lidem moc; nepřekvapuje proto, že zástupci vyšší třídy mají blízko k hlavním mocenským pákám. Jejich vliv plyne dletem z přímé kontroly průmyslového a finančního kapitálu, dletem z přístupu k vedoucím pozicím v politické, vzdělávací a kulturní sféře.

„A než jsme se vrátili, měli jsme na Ferrari i na Rollisu botičku. No řekni, není to pro mě typické, takováhle smůla?“

Klasickou ilustrací vzestupu nových vyšších tříd nám poskytuje průmyslová revoluce ve Velké Británii. V 19. století se britská vyšší třída skládala ze tří podskupin – velkostatkářů, finančníků a průmyslníků (Scott, 1991). První z nich považovala sebe samu za aristokracii, ale v průběhu století začala tento status přiznávat i úspěšnějším příslušníkům finanční skupiny. Průmyslníci, kteří působili spíše na severu země, nebyli do „aristokratických“ kruhů přijímáni a do jisté míry se jich také sami stranili. Posléze však jejich bohatství dosáhlo takových rozměrů, že je ostatní skupiny už nemohly přehlížet. Na konci 19. století už průmyslníci investovali i do půdy a do bankovního a pojišťovacího sektoru, zatímco statkáři rozšiřovali své příjmy o zisky z vedení průmyslových podniků.

Proces splyvání těchto tří majetných skupin pokračuje podle Scotta po celé 20. století, i když až dosud přetrvávají některé konflikty a rozdíly. Občas se například finanční kruhy v City dostávají do křížku s představiteli průmyslových koncernů, protože strategie výhodné pro jednu skupinu nemusí být nutně příznivé i pro druhou. Velkostatkáři jako zvláštní skupina už prakticky neexistují. Mnohé nejdejší velkostatky jsou dnes veřejným či státní majetkem a ty ostatní mohou tra- dičním způsobem vést jediné lidé, kteří získali peníze z jiných zdrojů.

Střední třída

Termín *střední třída* zahrnuje lidi pracující v mnoha různých typech zaměstnání. Podle některých autorů k ní dnes náleží většina obyvatel vyspělých západních zemí, protože se v nich výrazně zvýšil poměr „bílých límečků“ na úkor manuálně pracujících (viz kapitola 12: Práce a ekonomika).

Střední třídu v západní společnosti tvoří tři podskupiny, které jsou dosi zřetel- ně vymezeny. První z nich je *stará střední třída*, tvořená drobnými nezávislejšími podnikateli či živnostníky, majiteli malých obchodů a soukromě hospodářícími zemědělci.

V britské populaci po většinu 20. století počet samostatně výdělečně činných

osob klesal, ale v posledních patnácti letech se opět zvyšuje (z 6,7 procenta v roce 1981 stoupl do roku 1991 na 10 procent). Jedna studie se zabývala tím, co samostatně vydělečné činní jedinci z roku 1981 dělají v roce 1991; z těch, kteří zůstali na trhu práce, už provozovaly samostatnou vydělečnou činnost pouze dvě třetiny (Fielding, 1995). I mezi těmito dvěma třetinami však byla řada lidí, kteří ve zminěném desetiletí zkoušeli štěstí v různých typech podnikání.

Malé soukromé podniky jsou daleko méně stabilní než velké a nadpoloviční většina jich do dvou let od založení zkrachuje. Pět let po svém vzniku přežívá ve Velké Británii pouhých 20 procent těchto podniků. Malé firmy a obchody často nemohou reálně soutěžit s velkými koncerny, supermarkety a komplexy restaurací. Jestliže se stará střední třída přesto nezmenšuje tak, jak předpovídali mnozí teoretici včetně Marxe, lze to připsat velké zásobě uchazečů, kteří jsou ochotni zkoušet štěstí v malém soukromém podnikání. Za každého neúspěšného drobného podnikatele či živnostníka tak rychle přichází nová náhrada.

Drobní podnikatelé a živnostníci bývají často politicky velmi vyhraněnou skupinou. V některých zemích, například ve Francii, mnozí z nich trvale podporují politické strany krajní pravice.

Vyšší střední třída se skládá především z odborníků nebo pracovníků v řídicích funkcích. Do této kategorie patří velký počet jedinců a skupin, jejichž názory a postoje lze jen nesnadno nějak zobecnit. Především mezi zástupci odborných profesí však poměrně vysoké procento lidí zastává liberální názory v sociálních a politických otázkách.

Oxfordský sociolog John Goldthorpe nazývá tuto skupinu *service class* (servisní třída) a zahrnuje do ní členy odborných profesí, manažery a techniky, tedy kategorie, které se (jak ještě uvidíme) v moderní společnosti stále rozrůstají. Tento termín je však poněkud matoucí, neboť jím Goldthorpe nemyslí osoby pracující ve službách, ale spíše ty, kdo „slouží“ potřebám zaměstnavatelů a vytvářejí administrativní aparát pro vedení jejich podniků či organizací. Poskytují jim specializované vědomosti a manažerský „know-how“, oplátkou dostávají určitá privilegia jako vysoké platy, jistotu zaměstnání a vedlejší výhody jako soukromá pojištění. V posledních dvou desetiletích, kdy firmy usilují o zefektivnění a účinnější boj s konkurencí, se ekonomické podmínky této skupiny stávají často nejlépešími. Někteří její příslušníci proto přecházejí k samostatné vydělečné činnosti.

Nižší střední třída představuje heterogenní kategorii, která zahrnuje nižší úředníky, učitele, zdravotní sestry a další skupiny. Přestože se je jejich pracovní podmínky a platy často příliš neliší od manuálních pracovníků, vyznačují se většina z nich odlišnými sociálními a politickými postoji.

Nejednoznačný charakter střední třídy jako celku do jisté míry vystihují výše zmíněné teorie E. O. Wrigtha a Franka Parkina: příslušníci střední třídy jsou skutečně v „rozporné“ situaci „dvojího uzavírání“, neboť se ocitají pod tlakem protichůdných vlivů a zájmů. Mnozí příslušníci nižší střední třídy se například identifikují se stejnými hodnotami jako ti úspěšnější, přestože sami v příjmech zaostávají i za lépe placenými manuálními pracovníky.

Dělnická třída
Dělnická třída je tvořena manuálními pracovníky a podobně jako střední se skládá z několika odlišných skupin. Její vnitřní členění se řídí mimo jiné mírou kvalifikace. *Vyšší dělnická třída*, známá též jako „dělnická aristokracie“, je tvořena kvalifikovanými dělníky a má lepší příjmy a pracovní podmínky než ostatní. Některé dovednosti náročných manuálních povolání, například sazečů nebo tiskařů, sice dovednosti náročných technického rozvoje ztratily na významu, ale ekonomické postavení v důsledku technického rozvoje zlepšuje. V mnoha oborech mají tyto kvalifikované dělníky jako celku se nadále zlepšuje. V mnoha oborech mají tyto pracovníci poměrně vysoké platy a jejich pracovní místa jsou podstatně méně ohrožena rostoucí nezaměstnaností než místa méně kvalifikovaných dělníků.

Nižší dělnická třída se skládá z pracovníků nekvalifikovaných nebo jen částečně kvalifikovaných, jejichž zaměstnání jsou obvykle také méně placena.

Další rozdíl mezi jednotlivými dělníckými povoláními spočívá v tom, zda dotyčný pracuje na plný nebo částečný úvazek a jakou má jistotu, že své zaměstnání neztratí. To lze ilustrovat na rozdílu mezi *centrálními* a *periferními* oblastmi hospodářství. Za centrální oblasti jsou považovány ty, kde dělníci pracují na plný úvazek, dostávají relativně vysoké platy a jejich pracovní místa nejsou dlouhodobě ohrožena. Naproti tomu v periferních oblastech jsou pracovní místa nejistá, vydělky nízké a mnoho dělníků pracuje jen na částečný úvazek. V centrálních oblastech hospodářství převládají kvalifikovaní dělníci, kteří jsou obvykle organizováni v odborech, zatímco v periferních oblastech je naopak odborová organizovanost nízká.

„Underclass“

Významnou demarkační čarou uvnitř dělnické třídy se stala v mnoha zemích hranice mezi etnickou většinou a znevýhodněnými menšinami. Tato znevýhodněná skupina, označovaná termínem „*underclass*“, má výrazně horší pracovní podmínky i životní úroveň než většina populace. Mnozí z jejích příslušníků jsou dlouhodobě nezaměstnaní nebo svá zaměstnání rychle ztrácejí. Ve Velké Británii tvoří značnou část této skupiny černoši a Asiaté. V některých zemích na evropském kontinentě je dnes velká část této sociální vrstvy tvořena přistěhovanci, kteří v době větší prosperity – před dvěma lety – mívali řádná zaměstnání: to platí například o Alžíranech ve Francii a Turcích v Německu.

O povaze této „underclass“ se v sociologii vedou vášnivé spory. Ty se do značné míry soustřeďují na USA, především pak na situaci chudých černochů žijících ve velkoměstech. William Julius Wilson tvrdí, že se americká černochská populace rozdělila do dvou skupin. Ve své práci *Klesající význam rasové příslušnosti* (The Declining Significance of Race), vycházející z výzkumů provedených v Chicagu, došel Wilson k závěru, že v USA po druhé světové válce vznikla rozsáhlá černochská střední třída, složená z „blízkých limečků“ a příslušníků odborných profesí. Afroameričané už zdaleka nežijí jen v měsitých ghettech a ty, kteří tam zůstávají, tam podle Wilsona dří spíše ekonomické faktory než aktivní diskriminace – jinými slo-

vy spíše třídní než rasová příslušnost. Staré rasové bariéry mizí. Nemohou-li se černoši vymanit z ghetta, je to dáno převážně ekonomickými faktory (Wilson, 1978).

Wilsonovy teze rozpoutaly bouřlivou výměnu názorů, která trvá až do současnosti. Konzervativní politolog Charles Murray souhlasil s jeho názorem, že ve většině velkých měst vzniká „underclass“ tvořená černochoy. Podle jeho názoru je však za jejich pád na dno společnosti zodpovědný právě systém sociálních dávek, jehož účelem bylo situaci černochoů zlepšit. Lidé, kteří se stávají závislymi na sociálních dávkách, si podle Murraye vytvářejí „kulturu chudoby“ a ztrácejí motivaci k tomu, aby si hledali zaměstnání, budovali pevnou komunitu nebo pevné manželské svazky (Murray, 1984).

Wilson na Murrayova tvrzení reagoval tím, že rozšířil svou dosavadní argumentaci o další poznatky doložené výzkumy v Chicagu. Stěhování bělochů z center na předměstí, úpadek průmyslových podniků ve středě měst a další ekonomické problémy městských aglomerací vedly podle Wilsona k vysoké míře nezaměstnanosti u černých mužů. Formy sociální dezintegrace, na které upozorňoval Murray – například rostoucí počet svobodných černých matek – vysvětluje Wilson zmenšováním počtu dostupných „síňaku schopných“ (tj. zaměstnaných) mužů.

Murray posléze přenesl svá pozorování na Velkou Británii (1990). Podle něj sice ještě ve Velké Británii neexistuje jasně definovaná „underclass“, ale vývoj k tomu rychle spěje. Tato pokleslá třída se bude skládat nejen z příslušníků etnických menšin, ale i z bělochů z chudých oblastí, v nichž postupuje sociální dezintegrace. Murrayovy práce se však setkaly se značně kritickou odezvou ostatních sociologů.

K oprávněnosti Murrayových tvrzení se ještě vrátíme. Nejdříve se však podíváme na změny, k nimž dochází na vyšších příčkách společenského žebříčku.

Změny v třídní struktuře

Rozplytvá se vyšší třída?

Jak už bylo řečeno, členi se vyšší třída (právě tak jako ostatní třídy) odedávna na několik podnikupin. Podle některých autorů však už dospěla k takovému stupni roztržitosti, že jako ucelená kategorie už vlastně přestává existovat. V 19. a na počátku 20. století – tvrdí títo autoři – byla příslušnost k vyšší třídě závislá na majetku, ať už šlo o průmyslové podniky, finanční ústavy nebo půdu. Dnes však už půda, jak bylo řečeno, není významným zdrojem moci; v ekonomice dominují velké koncerny, které nepatří jednotlivcům. Mají tisíce akcionářů, jejichž vliv na vedení podniků je zanedbatelný. Skutečná moc přešla do rukou špičkových manažerů, kteří firmy vedou, ale nevládní: jsou prostě výkonnými úředníky nebo odborníky.

John Goldhoorpe proto ve svém schématu nerozlišuje žádnou vyšší třídu, ale jen „servisní třídu“, v jejichž nejvyšších patrech figurují ředitelé podniků, špičkoví odborníci a administrátoři. Jiní autoři poukazují na rostoucí význam institucionál-

ního vlastnictví akcií (viz kapitola 12: Práce a ekonomický život), z čehož vyvznoucí, že soukromé vlastnictví kapitálu ztrácí na významu. Vysoké procento akcií dnes drží v rukou pojišťovny nebo penzijní a podílové fondy, na nichž se podílí velmi rozsáhlá část populace. Přibližně polovina obyvatel Velké Británie například investuje do soukromých penzijních fondů.

Všichni sociologové však názor o mizení vyšší třídy neschlejí. Jak tvrdí John Scott, o jehož analýze měnící se povahy vyšší třídy už byla řeč, mění vyšší třída svou podobu, ale přitom si zachovává své výsadní postavení. Skládá se z osob společenství určité „konstelace zájmů“ s mocí velkých podniků. Řídící pracovníci velkých koncernů sice nejsou jejich majiteli, ale často mají také možnost získat velký počet akcií, což je spojuje s podnikateli starého typu a „finančními kapitalisty“. K poslední zmiňované kategorii, která dnes tvoří jádro vyšší třídy, patří ředitelé pojišťoven a jiných organizací, jež jsou významnými institucionálními akcionáři.

Odborníci, manažeři, administrátoři

Růst počtu osob pracujících v těchto kategoriích souvisí s významem velkých organizací v moderních společnostech (viz kapitola 11: Moderní organizace). Svůj podíl na jejich rozmachu mají také ty oblasti hospodářství, v nichž se významně uplatňuje úloha státu – státní správa, vzdělávání, zdravotnictví a sociální péče. (Přes rozsáhlou privatizaci pracovalo v roce 1994 asi 28 procent britských pracovníků sil ve státních podnicích a mezi příslušnými odbornými profesí – lékaři, účetními, právníky apod. – byla dokonce státní zaměstnanců většina.)

Odborníci, manažeři a vyšší úředníci vědčí za své postavení především svým kvalifikačním předpokladům (titulům, vysokoškolským diplomům atd.). Většina z nich má v západních zemích dobré pracovní vyhlídky a platové podmínky a jejich odstup od lidí vykonávajících běžná nemanná zaměstnání se v posledních letech spíše zvýšil. Někteří autoři dokonce začínají odborníky a vyšší kasty „blých liměků“ považovat za zvláštní třídu „odborníků a manažerů“. Rozdíl mezi nimi a jinými nemannými pracovníky však není tak hluboký a jednoznačně vymezitelný, aby opravňoval jejich vyčlenění do samostatné skupiny.

Feminizace a proletarizace

Ve srovnání s minulostí dnes daleko větší počet lidí vykonává nemanná zaměstnání, zůstává však předeměm vášnivých sporů mezi sociology, lze-li v této souvislosti hovořit o přesunu ke „střední třídě“. Dochází zde ke dvěma procesům. První z nich spočívá v tom, co se poněkud nepřesně nazývá *feminizací* rutinních nemanných činností, které dnes bývají častěji svěřovány ženám. Jak ještě uvidíme, je otázka vztahu společenských tříd a pohlaví dosti komplikovaná.

Za druhé dochází ke *snížení kvalifikace* potřebné pro práci v mnoha těchto zaměstnáních. Řada dovedností, které byly dříve po těchto pracovnících vyžadovány, už ztratila svůj význam, protože je zčásti nebo docela nahradily stroje. To se

tyká například kdysi prestižní práce tajemníků a pisatů, které nahradily mnohem méně prestižní sekretářky. Počítání, psaní i organizační dovednosti byly zčásti vytlačeny zavedením psacích strojů, kopírek a posleže i počítačů.

Mezi feminizací a snižováním potřebné kvalifikace existuje dokonce i přímá souvislost. S rostoucím počtem osob pracujících v postavení tajemníků nebo nižších úředníků roste i procento žen v těchto typech zaměstnání – a práce se stává jednovárnější. Ženy také převažují na nižších příčkách rostoucích oblastí komerčních služeb, mezi prodavači a nákupčími.

Harry Braverman ve svém vívném díle *Práce a monopolní kapitál* (Labour and Monopoly Capital), napsaném před více než dvěceti lety, dospěl k názoru, že většina rutinních úřednických zaměstnání snížila svou kvalifikační úroveň natolik, že se téměř nelší od manuální práce. Místo aby se stále větší počet lidí zařazoval do střední třídy, nastává podle Bravermana „proletarizace“: tito lidé jsou pohlcováni šifíci se dělnickou třídou, k níž musíme připočítat mnohá „nemanuální“ zaměstnání (Braverman, 1974).

Většina sociologů se domnívá, že Bravermanova teze je poněkud přehnaná. Někteří zaměstnání procházejí v důsledku technických změn procesem *změny kvalifikace*, a ne jejího snížení; nevyžadují méně dovedností, ale naopak více. To platí například o těch, v nichž se projevilo zavedení počítačů (i když je pravda, že na některých se tenýž proces projevilo negativně). Navíc třídí příslušnost dospělých osoby závisí i na postavení jejího manželského partnera. Ženy vykonávající méně kvalifikovanou úřednickou nebo sekretářskou práci jsou často provdány za muže pracující v lépe placených nemanuálních zaměstnáních; rodina jako celek pak náleží ke střední třídě.

Pokud jde o teorii proletarizace nižších nemanuálních zaměstnání a těch, kdo v nich pracují, dospěly různé studie k protichůdným výsledkům. Rosemary Cromptonová a Gareth Jones (1984) sledovali pracovníky banky, místního úřadu a polštářovny. Zjistili, že ženy pracující v nižších úřednických funkcích měly daleko menší šanci na povýšení než muži. Většinu zaměstnání, jimiž se zabývali, považovali autoři za „proletarizovaná“; pracovníci nebo pracovníce museli prostě vykonávat určitou rutinní činnost a neměli větší prostor pro vlastní iniciativu. Muži mají častěji příležitost z takových zaměstnání uniknout; proto se pokles týká především nemanuální práce žen.

Gordon Marshall a spol. (1988) pohlížejí na tyto závěry i na Bravermanovy názory kriticky. Rozmlouvali s muži a ženami v různých zaměstnáních a prali se jich, zda jejich současná práce vyžaduje méně dovedností, než když s ní začínali. Pouze čtyři procenta dotázaných tvrdila, že se jejich práce stala méně náročnou, přičemž mezi feminizovanými typy zaměstnání a ostatními typy nemanuální práce byl jen minimální rozdíl. Autoři dospěli k závěru, že „bílé límečky“ mají dosud ve své práci větší možnost vlastního rozhodování než většina dělníků a také se na dále považují za příslušníky „střední třídy“ daleko častěji než lidé pracující manuálně.

Jak se mění dělnická třída

Ve většině průmyslových zemí žije značný počet chudých lidí, ale převážná část osob vykonávajících manuální zaměstnání už dnes mezi chudé nepatří. Jak jsme se zmínili, příjmy manuálních pracovníků od počátku století významně rostou. Toto zvýšení životní úrovně se promítá do rostoucí dostupnosti spotřebního zboží ve všech společenských třídách. Asi 50 procent britských dělnických rodin dnes například vlastní dům nebo byt, v němž žijí. Valná většina má auta, pračky, televizi a telefon.

Fenomen bohahnoucí dělnické třídy ukazuje i další možnou cestu ke „středostavovské společnosti“. Sociologové, kteří mají typickou slabost pro širokované termíny, si tuto tezi označili francouzským slovem *embourgeoisement* (zburžoaznění). Znamená vlastně „přechod ke střední třídě“. Už v 60. letech se pokusil tuto hypotézu ověřit John Goldthorpe se svými kolegy. Jejich výzkum byl založen na rozhovorech s dělníky v automobilovém a chemickém průmyslu v Lutonu a publikován ve třech svazcích, které se často označují jako *Studie o zámožných dělnících* (Affluent Worker, Goldthorpe et al., 1968–9). Sledovali celkem 229 manuálně pracujících – a pro srovnání také 54 „bílých límečků“. Mnozí z dělníků se do oblasti přistěhovali, když hledali lépe placenou práci, a jejich mzdy byly skutečně poměrně vysoké. Vydělávali více než většina níže postavených „bílých límečků“.

Autoři studie dospěli k jednoznačnému závěru: hypotéza se nepotvrdila, dělníci se nestávají novou střední třídou. Jejich postoj k vlastní práci označil Goldthorpe za *instrumentální*: považovali ji za prostředek k dosažení určitého cíle, jímž byl vyšší plat. K pracovní náplni jako takové neměli žádný zvláštní vztah; byla větší nebo jednodušší a nezajímavá. Ve svém volném čase se nestýkali s lidmi pracujícími v nemanuálních zaměstnáních ani si nekladli za cíl postoupit na společenském žebříčku. Peníze, které vydělali, měli určeny na nákup různých druhů zboží a majetku.

Od doby této studie nebyl proveden žádný výzkum, který by s ní byl po všech stránkách srovnatelný. Nelze proto jednoznačně říci, zda závěry jejích autorů dosud platí (předpokládáme-li, že ve své době odpovídaly skutečnosti). Dnes se všeobecně soudí, že pod vlivem úpadku řady výrobních odvětví a vlivu konzumního stylu života dochází k fragmentaci nebo přímo k rozpadu tradičních dělnických komunit starého typu. O tom, jak daleko už tato fragmentace postoupila, se však dosud vedou spory.

Štěpení uvnitř dělnické třídy neodráží jen rozdíly mezi jedinci, ale spíše mezi domácnostmi. Podle Pahlavy studie dělnických rodin v Kentu nazvané *Dělní práce* (Divisions of Labour, 1984) se dělnické domácnosti dělí do dvou skupin. Jedny jsou „bohaté na práci“, což znamená, že dva nebo více jejích členů mají stále zaměstnání; tito lidé obvykle bydlí ve vlastním domě a bývají dobře materiálně zajištěni. Domácnosti „chudé na práci“ naopak trvale zápasí o to, aby vystačily s penězi.

Je nesporné, že vnitřní stratifikace dělnictva i celé společnosti dnes záleží nejen na typu zaměstnání, ale i na rozdílném charakteru spotřeby a životního stylu. Mo-

derní společnost je v mnoha směrech konzumní, orientovaná na hromadění a spotřebu zboží. Ve svém „masovém“ charakteru do jisté míry překonává třídní rozdíly (například lidé patřící k různým třídám často sledují stejné televizní programy). Na druhé straně však mohou být třídní rozdíly také *umocněny* vlivem různého „vkusu“ a životního stylu (Bourdieu, 1986).

Otázka „underclass“

Již zmíněné tvrzení Charlese Murraye o formování „underclass“ ve Velké Británii a na evropském kontinentu je dosud předmětem sporů. Podmínky pro její vznik nastávají v některých oblastech severovýchodní Anglie, kde došlo k útlumu průmyslu a značnému nárůstu nezaměstnanosti. Jednou z těchto lokalit se ve svém výzkumu zabývala Lydia Morrisová, která studovala problém nezaměstnanosti u tří skupin manželských dvojic. První skupina se vyznačovala tím, že muž ztratil zaměstnání před více než rokem; ve druhé skupině pracoval posledních dvanáct měsíců na jednom místě; a ve třetí právě v posledních dvanácti měsících nastoupil do nového zaměstnání. Studované osoby byly takřka bez výjimky bílé pleti. Ve Velké Británii totiž nezaměstnanost není tak zřetelně „černošským“ problémem jako ve Spojených státech.

Z hlediska *sociální inkluze* – tj. toho, zda mají jedinci a rodiny nějaké podúrné síť – nalezla Morrisová mezi všemi třemi skupinami jen malé rozdíly. Ani ti, kteří byli více než rok nezaměstnaní, ještě nepřestali hledat práci a nebyli vůči ní destruktivně naladěni. Situace těchto mužů vyplyvala z dlouhodobého ekonomického úpadku celé oblasti, jejich vlastní nízké kvalifikace a relativního nedostatku neformálních kontaktů, jež by jim mohly pomoci najít v dané oblasti zaměstnání. Ukázalo se nicméně, že většina dlouhodobě nezaměstnaných mužů měla také nezaměstnané partnerky a největší procento nezaměstnaných přátel. Přesto dospěla Morrisová k závěru, že její výzkum „neposkytuje přímé důkazy o zřetelně odlišné kultuře „underclass““ (Morrisová, 1993, str. 410).

Tato studie ovšem neposkytuje žádnou definitivní odpověď; týkala se jen jedné části Anglie, v níž nejsou příliš zastoupeny etnické menšiny. Celkově se zdá, že tendence k narůstání ekonomických bariér a sociální exkluzi, která je dnes typická pro Spojené státy, začíná přece jen narůstat i v Západní Evropě. Situace městské chudiny ve velkých městech typu Londýna, Manchesteru, Rotterdamu, Frankfurtu, Paříže či Neapole se zhoršuje. V Hamburku, který je co do průměrného příjmu na hlavu nejobohatším evropským městem a má největší procento milionářů v Německu, se setkáváme také s nejvyšším procentem osob nezaměstnaných a žijících ze sociálních dávek (o 40 procent více než činí celoněmecký průměr). V hamburské metropolitní oblasti zanikla v letech 1979 až 1984 třetina pracovních míst v průmyslu.

Většina chudých a nezaměstnaných v zemích Západní Evropy jsou sice původní obyvatelé těchto států, ale přibývá mezi nimi také přistěhovalců první i druhé generace, kteří nenacházejí cestu z upadajících čtvrtí velkoměst; rostí také procento

neúplných rodin. K příkladům patří čtvrti Moss Side v Manchesteru, Gallusvierel ve Frankfurtu nebo Nieuwe Western v Rotterdamu.

Skupina nizozemských sociologů zpodobala několik set osob žijících v chudších čtvrtích holandských měst. Na rozdíl od Lydie Morrisové zjistili, že 55 procent dlouhodobě nezaměstnaných přestalo hledat práci. Autoři výzkumu dospěli k názoru, že se většina z dotazovaných rozhodla na práci rezignovat a žít ze sociálních dávek (Engbersen et al. 1993).

SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE: ROZDÍLY MEZI MUŽI A ŽENAMI

Studie, které se zabývaly sociální stratifikací, si dlouho vůbec nevšímalý žen – jako kdyby neexistovaly, anebo jako kdyby z hlediska děly moci, bohatství a prestiže nebyly ani významné, ani zajímavé. Přitom už sama příslušnost k určitému pohlaví představuje jeden ze základních faktorů sociální stratifikace. Neexistuje žádná společnost, v níž by muži nedisponovali v té či oné sféře sociálního života větším bohatstvím, statusem a vlivem než ženy.

Jeden z hlavních problémů vztahu mezi sociální stratifikací a příslušností k mužskému či ženskému pohlaví je zdánlivě prostý, ale ve skutečnosti obtížně řešitelný. Jde o to, nakolik můžeme nerovnost mezi oběma pohlavími v moderní době chápat jako třídně podmíněnou. Nerovnost mezi mužem a ženou má totiž starší historické kořeny než třídní systémy. Muži jsou nadřazení ženám i ve společnostech lovců a sběračů, kde žádné třídy neexistují. V moderních společnostech jsou však třídní rozdíly obvykle natolik výrazné, že se nesporně do značné míry „překrývají“ s nerovností obou pohlaví. Hmotné zajištění většiny žen vyplývá z postavení jejich otce či manžela. Lze proto tvrdit, že nerovnost mezi pohlavími by měla být odvozena z třídního rozvrstvení společnosti.

Velmi výstižně formuloval tento názor Frank Parkin ve svém klasickém díle o sociální stratifikaci:

„Status ženy s sebou nepochybně nese ve srovnání s muži řadu nevýhod, jež se týkají řady oblastí sociálního života – pracovních příležitostí, vlastnictví majetku, příjmů atd. Tyto nerovnosti, které bývají spojovány s rozdíly mezi pohlavími, však nejsou pro teorii stratifikace užitečné, protože v valné většině žen závisí jejich přístup ke společenským a ekonomickým privilegiím především na postavení jejich rodiny, respektive muže, který stojí v jejím čele. I když současné ženy sdílejí určité společné vlastnosti, plynoucí z jejich ženství jako takového, nebývá jejich hmotná situace určena jejich vlastním zaměstnáním, ale spíše zaměstnáním jejich otců a manželů. Připusťme, že manželky a dcery nekvalifikovaných dělníků mají něco společného s manželkami a dcerami bohatých statkářů; dokonce nápadnější a významnější jsou však rozdíly v jejich celkovém postavení. Příslušnost k ženskému pohlaví bytchom mohli realisticky považovat za významnou dimenzi sociální stratifikace jen v případě, kdyby znevýhodnění žen překračovalo třídní rozdíly“ (Parkin, 1971, str. 14–15).

V souladu s touto argumentací lze uvést, že i dnes mají mnohé ženy těžší přístup v „soukromé“ sféře, tvořené rodinou, dětmi a domácností. Naproti tomu muži vedou život spíše „veřejný“ a rozhodují o distribuci bohatství a moci: svět placené práce, průmyslu a politiky patří spíše jim.

O názoru, že postavení žen v sociální stratifikaci je obvykle závislé na třídě příslušnosti mužů, se donedávna příliš nepochybovalo. V poslední době se však o tomto tématu začínají vést spory. John Goldthorpe hájí to, co nazývá „konvenčním postojem“ v analýze společenských tříd: považuje placenou práci žen za poměrně málo významnou, což umožňuje zařadit ženy do stejné třídy, do níž patří jejich manželé (Goldthorpe, 1983). Zdůrazňuje přitom, že tento postoj není projevem mužského šovinismu, ale naopak přiznáním skutečnosti, že ženy mají v pracovní sféře nadále podřízené postavení. Častěji než muži pracují na částečný úvazek; jejich placené zaměstnání bývá čas od času přerušováno kvůli dětem. Protože je žena většinou ekonomicky závislá na svém manželovi, odvozuje se její třídní příslušnost od jeho.

Goldthorpeovy argumenty mohou být terčem kritiky z několika důvodů. Za prvé se vyskytuje mnoho domácností, v nichž má příjem ženy zásadní význam pro udržení ekonomického postavení rodiny a jejího způsobu života, takže spolučítuje její příslušnost k dané společenské třídě. Za druhé může zaměstnání ženy ovlivňovat i to, jakou práci bude vykonávat její manžel; nemusí tomu být vždy obráceně. I tam, kde žena vydělává méně než muž, může její zaměstnání rozhodujícím způsobem ovlivňovat jeho společenské postavení. Tak tomu bývá dejme tomu v případě, kdy je muž nekvalifikovaným nebo částečně kvalifikovaným dělníkem, zatímco žena vede malý obchod: její povolání pak má zásadní vliv na celkové postavení rodiny.

Za třetí existují mnohé „třídně smíšené“ domácnosti, v nichž muž vykonává práci „vyšší kategorie“ než žena (anebo naopak, což se však děje méně často). Protože se jen málokteré studie takovými domácnostmi zabývají, nemůžeme s jistotou říci, zda je vždy na místě považovat v těchto případech za rozhodující činitel právě zaměstnání muže. Někdy může být realističtější považovat muže a ženu za příslušníky různých společenských tříd, přestože žijí ve společně domácnosti. Za čtvrté sloupá počet rodin, v nichž je jedinou výdělečně činnou osobou žena. Pokud nepobírá výživné od svého bývalého manžela, jež by ji stavělo na jeho ekonomickou úroveň, sama zodpovídá za svou příslušnost k té či oné společenské třídě (Stanworthová, 1984, Walbyová, 1986).

Závěru, že ekonomické postavení ženy nelze jednoduše odvodit od postavení jejího manžela, nasvědčují také výsledky sociologických výzkumů. Švédská studie Leuffrunda a Woodwardové (1987) prokázala, že „třídně smíšené“ rodiny jsou běžnou záležitostí; většinou mají vyšší postavení muž, ale v menšině případů tomu bylo obráceně. Z tohoto výzkumu rovněž plyne, že se rozdílné postavení muže a ženy v takových svazcích promítá do rodinného života – například při rozhodování o tom, kdo zůstane doma s nemocným dítětem. Pokud má žena v práci vyšší postavení než muž, připadla obvykle tato odpovědnost jemu.

Debatu pokračuje

Goldthorpe a další autoři nicméně uvádějí i další argumenty na podporu „konvenčního“ přístupu. Tvrdí, že pro potřeby výzkumu lze domácnosti uspokojivě hodnotit podle zaměstnání výše postaveného z obou partnerů, ať už je jím muž nebo žena. Připomínají také, že průzkumy, které se zvlášť zabývaly postavením manželky, nakonec nedospěly k zásadně odlišným závěrům, ale jen k určitým modifikacím (Goldthorpe et al., 1988).

Jiní autoři naopak navrhují úplně opustit pojem „příjem domácnosti“ a považovat každého jedince zvlášť. Příslušnost ke společenské třídě by pak vyplývala přímo ze zaměstnání, které daný jedinec vykonává, bez ohledu na jeho domácí zázemí. Tento přístup použil například Gordon Marshall se svými kolegy ve studii o společenských třídách ve Velké Británii (Marshall et al., 1988).

I tento pohled má ovšem svá úskalí, neboť zahrnuje do jedné skupiny všechny ty, kdo nemají placené zaměstnání, od žen v domácnosti přes důchodce až po nezaměstnané. Posledně jmenované lze sice hodnotit podle posledního zaměstnání, které zastávali, ale pokud už delší dobu nepracují, může to být dost problematické. Navíc se ukazuje jako velmi zavádějící, jestliže úplně pomíne úlohu rodinných poměrů. Už z toho, zda jedinec žije sám nebo v partnerském svazku, mohou plynout velmi rozdílné pracovní příležitosti.

Studie Normana Booneyho (1992) ukázala, že ženy s vyššími příjmy mají obvykle dobře situované partnery a že manželky odborníků a řídicích pracovníků větší nou vydělavají více než jiné zaměstnané ženy. Z toho lze usuzovat, že by rostoucí zaměstnanost žen mohla vést ke zvýraznění třídních rozdílů mezi domácnostmi, jež by nebyly dostatečně zřetelné, pokud bychom hodnotili jejich členy nezávisle na sobě. V manželství totiž obvykle oba partneři patří co do zaměstnání buď k relativně privilegovaným, anebo spíše ke znevýhodněným členům společnosti.

SOCIÁLNÍ MOBILITA

Zabýváme-li se společenskou stratifikací, musíme vzít v úvahu nejen rozdílná ekonomická postavení či zaměstnání, ale i to, co se v průběhu času děje s jejich nositeli. Pro pohyb jedinců a skupin z jednoho socioekonomického postavení do druhého ho používáme termínu **sociální mobilita**. **Vertikální mobilita** představuje pohyb vzhůru či dolů po socioekonomickém žebříčku. Ti, kteří získávají vlastnictví, příjem nebo status, se označují jako **vzestupně** mobilní; kdo se pohybuje v opačném směru, jsou **sestupně** mobilní. V moderní společnosti se setkáváme také se značnou **mobilitou laterální** či **horizontální**, tj. přesuny do jiných částí, měst nebo oblastí. Vertikální a laterální mobilita se často kombinují. Například u zaměstnan- ce obchodní firmy může být povýšení spojeno s přechodem do pobočky působící v jiném městě nebo dokonce v jiné zemi.

Pokud nás zajímá kariéra jedince a jeho vzestup či pokles na sociálním žebříčku, hovoříme obvykle o mobilitě **intragenerační**. Můžeme se však zabývat i tím, do jaké míry následují děti v typu zaměstnání své rodiče nebo prarodiče; v takovém případě jde o mobilitu **intergenerační**.

Srovnávací výzkum sociální mobility

Míra vertikální mobility ve společnosti je jedním z významných měřítek její „otevřenosti“, neboť ukazuje, nakolik mohou nadaní jedinci narozzení v méně zámožné rodině stoupat po socioekonomickém žebříčku. Jak „otevřené“ jsou v tomto smyslu dnešní průmyslové společnosti? Sociologické výzkumy věnované sociální mobilitě se provádějí už více než půl století a mnohé z nich přináší i mezinárodní srovnání. K průkopníkům na tomto poli patřil Pitirim Sorokin: ve své práci z roku 1927 pojednal o celé řadě různých společností, mezi nimiž nechyběla ani stará Čína a antický Řím. Provedl také první podrobnou studii sociální mobility ve Spojených státech. Dospěl k názoru, že v USA existuje daleko méně příležitostí k rychlému vzestupu, než by se mohlo zdát z populárních amerických mytů. Techniky, které Sorokin používal k získávání dat, však byly poměrně primitivní.

Daleko věrohodnější a ucelenější obraz o sociální mobilitě ve Spojených státech poskytli o čtyřicet let později výzkum Petera Blaua a Otise Dudleyho Duncana (1967). Zůstává dodnes nejpodrobnější studií o sociální mobilitě, jaká kdy byla v jedné zemi provedena. (Přes svůj rozsah ovšem dokládá jednu tendenci, o níž už byla řeč – sledovanými osobami byli totiž výlučně muži.) Blau a Duncan shromáždili informace o vzorku dvacetit tisíc mužů z celých Spojených států. Dospěli k závěru, že v USA sice existuje značná vertikální mobilita, ale v drtivé většině jde o pohyb mezi kategoriemi, které jsou vzájemně dost blízké. Sociální mobilita spojena s velkými posuny je poměrně vzácná. Pohyb směrem dolů sice existuje, a to jak v kariéře jedince, tak mezi generacemi, ale objevuje se mnohem vzácněji než pohyb vzhůru. Důvodem je skutečnost, že pracovních míst pro „bílé klněčky“ a příslušníky odborných profesí přibývá daleko rychleji než míst dělnických, což otevírá dělnickým synům šance na získání nemanuální práce.

Snad nejslavnější *mezidírodní* studii o sociální mobilitě vytvořili už v roce 1959 Seymour Martin Lipset a Richard Bendix, kteří zpracovali údaje z devíti průmyslových zemí – Velké Británie, Francie, Západního Německa, Švédska, Švýcarska, Japonska, Dánska, Itálie a Spojených států. Těžištěm jejich výzkumu byl přesun od manuální práce k nemanuální. Proti původnímu očekávání neprokázali, že by Spojené státy byly otevřenější než zkomunale evropské společnosti: celková vertikální mobilita přes hranici dělníci manuální práci od nemanuální činnosti ve Spojených státech 30 procent, zatímco v zkomunale evropských zemích kolísala mezi 27 a 31 procenty. Lipset a Bendix dospěli k názoru, že všechny tyto průmyslové země procházejí podobnými změnami, jejichž podstatou je všeobecná expanze nemanuálních pracovních míst, vedoucí ke srovnatelné míře vzestupné mobility. Jiní

autoři však jejich závěry zpochybňují a tvrdí, že mezi těmito zeměmi lze najít významné rozdíly, vezmeme-li v úvahu také mobilitu sestupnou nebo spojenou s velkým posunem (Heath, 1981, Grusky a Hause, 1984).

Robert Erikson a John Goldthorpe ve své práci *Státie v pohybu* (The Constant Flux, 1993) podávají zprávu o svém nejnovějším výzkumu sociální mobility v Západní i Východní Evropě, Spojených státech, Austrálii a Japonsku. Analyzovali přitom údaje z dvanácti „národních“ studií, jež víceméně pokrývaly období prvních sedmdesáti let 20. století. Nejistoti žádnou dlouhodobou tendenci ke zvyšování celkové míry vzestupné mobility; ta sice kolísala, ale „bez zjevné tendence ke zrychlení či zpomalení“ (str. 367). Spojené státy nevykazovaly významně větší míru mobility než ostatní zkomunale země.

Sestupná mobilita

Sestupná mobilita je sice méně častá než vzestupná, ale přesto patří k běžným jevům. K přesunutím tohoto typu nezřídka dochází i v rámci jedné generace. Bývá pak spojena s psychologickými problémy a obavami jedinců, kteří si nedokáží udržet životní styl, jemuž přivýkli. Jednou z hlavních příčin sestupné mobility je propouštění. Především lidé středního věku, kteří zruší práci, si jen těžko nacházejí nové zaměstnání. Jindy si nacházejí takové pracovní zařazení, které jim přináší nižší příjmy než v minulosti.

V USA podle několika studií z posledního desetiletí dochází k růstu jak intergenerační, tak intragenerační sestupné mobility. V průběhu 80. a na počátku 90. let došlo v USA poprvé od druhé světové války k poklesu průměrných reálných příjmů osob vykonávajících nemanuální zaměstnání středního stupně. I když pracovních míst tohoto typu ve srovnání s ostatními dále přibývá, nemohou vždy naplnit takové představy o životní úrovni, s jakými byla dříve spojována.

Hlavní příčinou těchto změn jsou restrukturalizace a zesřihování podniků, vynutené rostoucím tlakem celosvětové konkurence. Zanikají pracovní místa jak pro dělníky, tak pro nemanuální pracovníky; nahrazují je špatně placené čištění úvazky.

Zvláště častá je v USA sestupná mobilita u rozvedených nebo opuštěných žen s dětmi. Jako ilustrace může posloužit příklad Sandry Boltonové z knihy Johna Schwarze *Zapomenutí Američané* (The Forgotten Americans). Sandřin osud ukazuje, že tvrdá práce a poctivost samy o sobě nemusí stačit. Byla šest let vdána a měla dvě děti. Manžel ji však často bil a úřady hrozily Sandře odejmout děti, pokud od něho neodejde, protože je v jeho přítomnosti považovaly za ohrožené. Dva týdny předtím, než ji soud konečně rozvedl, naložil manžel veškerý nábytek a cennosti na nákladní auto a zmizel: už ho nikdy nespátřila a nedostala od něj nikdy ani dolar výživného. Zatímco v manželství vedla po hmotné stránce zajištěnou středostavovskou existenci, od rozvodu žila z ruky do úst. Snažila se dostudovat a uživit přitom sebe i děti různými manuálními pracemi, ale výdělky na to ne-

stačily. Musela začít pracovat na plný úvazek jako sekretářka ve zdravotním středisku; děti jí zatím hlídala sousedka. Nakonec se jí podařilo dokončit školu díky večernímu a prázdninovému studiu, ale ani pak neměla zaměstnání, kde by vydělala více než jako sekretářka. Protože její plat nestačil na běžné výdaje rodiny, našla si ještě druhou práci – začala po večerech pracovat jako prodavačka v samoobsluze, a přesto s penězi vyjde jen taktak.

„Člověk se snaží jednat zodpovědně,“ říká, „a je za to potrestán, protože mu současný systém prostě nedává šanci. Vždyť pracuju jako soumar. Co víc už můžu dělat?“ (Schwarz, 1991)

Sandra klesla následkem rozvodu ze vcelku zajištěného postavení do chudoby – a podobných případů najdeme mnoho nejen ve Spojených státech.

Sociální mobilita a úspěch

Mnozí lidé v moderní společnosti jsou přesvědčeni, že každý může dosáhnout vrcholu, pokud dost tvrdě a vytrvale pracuje. Čísla však ukazují, že se to podaří jen málokomu. Proč je to tak obtížné? V jistém smyslu je odpověď velmi jednoduchá: i ve společnosti, v níž by neexistovaly žádné překážky a každý by měl přesně stejnou šanci dosáhnout nejvyššího postavení, by se to podařilo jen mizivě menšině. Vrchol socioekonomického uspořádání má tvar pyramidy a počet míst na samotné špičce, zatručujících moc, status či bohatství, je nutně omezený. Jen dva nebo tři tisíce osob z celkového počtu 58 milionů obyvatel Velké Británie mohou například získat ředitelská místa v některém ze dvou set největších podniků.

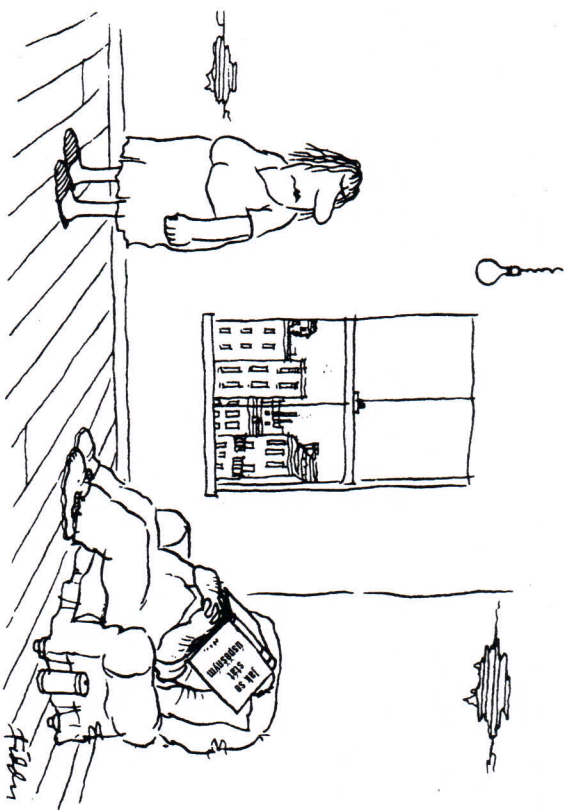
Navíc však ti, kdo mají bohatství a peníze, disponují řadou možností, jak si své výhody udržet a přenést je na své potomky. Mohou svým dětem zajistit nejlepší možné vzdělání, které jim často umožní získat dobře placená místa. Navzdory daním z majetku a dědičným daním si zámožní lidé obvykle dokáží zařídit, aby děti zdědily velkou část jejich bohatství. Většina těch, kdo se dostanou až na vrchol, startuje z výhodných pozic – jejich rodiče jsou majetní lidé nebo příslušníci odborných profesí. Ze studii o lidech, kteří dokázali zbohatnout, vyplývá, že velmi málo z nich začalo opravdu „z ničeho“. Valná většina těch, kdo „vydělali velké peníze“, na počátku své dráhy zdědila nebo dostala alespoň skromné jmění, a to posléze rozmnožila.

Problémy při výzkumu sociální mobility

Výzkum sociální mobility naráží na četná úskalí. Ne vždy je například jasné, zda přesun od manuální práce k nemanuální představuje opravdu společenský vzestup, neboť kvalifikovaní dělníci mohou mít lepší ekonomické postavení než mnoho lidí vykonávajících nižší kancelářské práce. Charakter jednotlivých pracovních zářazení se v průběhu času mění, takže nelze vždy s jistotou říci, zda jde opravdu

o „stejně“ zaměstnání jako dítě (připomeňme si například vliv mechanizace a počítačů na kancelářskou práci). Další problém představuje otázka, v jakém bodě jejich kariéry máme jednotlivé generace srovnávat. V době, kdy syn či dcera vstupuje do pracovního procesu, bývá často i rodič ještě zaměstnán. Mnohdy se na společenském žebříčku pohybují rodiče i děti zároveň – většinou stejným směrem, leč často ve směru opačném. Máme je srovnávat na začátku, anebo na konci jejich kariéry?

Se všemi těmito obtížemi se lze do jisté míry vyrovnat, například pozměnit kategorizaci pracovních zářazení, pokud je sledovaném období prošla zásadní změnou. Rutinní kancelářskou práci lze také zahrnout do jedné skupiny s kvalifikovanou dělnickou prací a sledovat pouze výstupy a vstupy do této kategorie. Při studiu intergenerační mobility se můžeme pokusit (pokud nám to získané údaje umožňují) o srovnání rodičů a dětí jak na začátku, tak na konci jejich kariéry. Žádná z těchto strategií však není zcela uspokojivá: zdánlivě přesná čísla uváděná ve studiích sociální mobility je radno přijímat s jistotou opatrností, zvláště jde-li o mezinárodní srovnání.

CHUDOBA A NEROVNOST

Co je to *chudoba* a jak bychom ji měli definovat? Většinou se rozlišuje mezi *chudobou absolutní* a *relativní*.

Hranice absolutní chudoby (nouze) se jako jeden z prvních pokusil určit Charles Booth, který v roce 1889 konstatoval, že v Londýně žije 387 tisíc lidí „velice chudých“, 220 tisíc „téměř hladovějících“ a 300 tisíc „hladovějících“ – dohromady asi třetina obyvatel města. Jeho práce vyvolala všeobecné pobouření: jak to, že ve zřejmě nejobhatší zemi na světě, v samém středu ohromného impéria, existuje tolik chudoby?

Booth zavrel jako měřítko chudoby pojem „životního minima“, jehož podstatou je naplnění základních potřeb k zajištění uspokojivých fyzických podmínek, tj. dostatek jídla a náležitého přístřeší. Předpokládal, že tyto potřeby jsou pro lidi obdobného věku a fyzických dispozic víceméně shodné, ať už žijí v kterékoli zemi. Z této představy vychází většina analýz chudoby na celém světě i dnes.

Definice chudoby vycházející ze životního minima však v mnohém selhávají – zvláště pokud toto minimum vyjadřuje konkrétní finanční částka. Takové jednotící kritérium totiž obvykle vede k tomu, že se někteří jedinci ocitají nad oficiální hranicí chudoby, přestože jejich příjmy ve skutečnosti nestačí ani na uspokojení základních potřeb. Příčinou může být třeba to, že v některé části daného státu jsou daleko vyšší životní náklady než v jiné. Navíc takové výpočty na základě životního minima neberou v úvahu vliv všeobecné rostoucí životní úrovně. Naše představy o tom, co je chudoba, bychom proto měli realisticky přizpůsobit normám a očekáváním lidí ve společnosti i úrovní ekonomického růstu. Nadpoloviční většina obyvatel světa dosud žije v příbýcích bez koupelnů či sprchy, ale v průmyslové společnosti si lze žít bez tekoucí vody jen s těžší představí. I definici relativní chudoby však provázají četné obtíže: většinou se opět řídí příjmovými kritérii, která mnohdy nevyjadřují skutečné potřeby lidí.

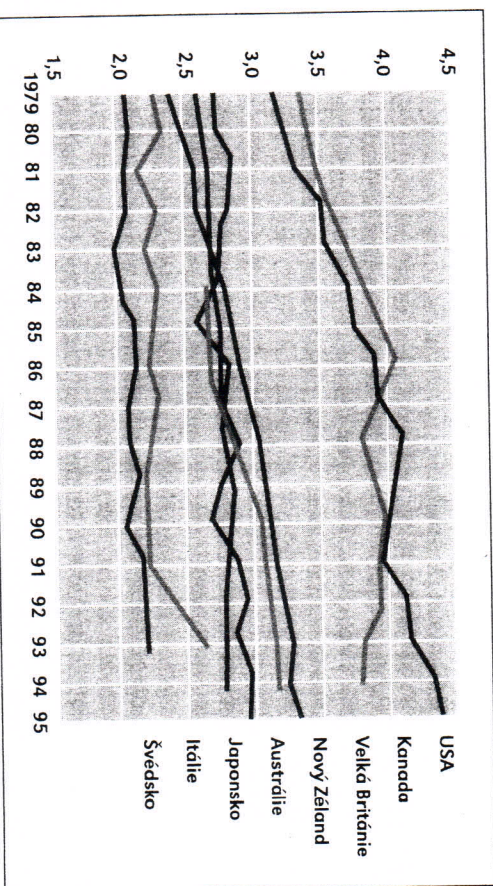
Proč chudoba nemizí?

Je prokázáno, že propracovaná a systematicky uskutečňovaná sociální politika může – spolu se strategií zaměřenou na snižování nezaměstnanosti – chudobu značně omezit. Příkladem může být Švédsko, kde se podařilo absolutní chudobu téměř úplně eliminovat. Za tento úspěch ovšem společnost platí určitou cenu, a to nejen ve formě vysokých daní. Cenou za potlačení chudoby je i narůst byrokratických vládních struktur, jež si mohou přisvojit značnou politickou moc.

Čím více je však distribuce bohatství ve společnosti ponechána jen na tržních mechanismech, jako tomu bylo v osmdesátých letech ve Velké Británii, tím větší je výsledná majetková nerovnost. Konzervativní vlády vycházely z ekonomických teorií, podle nichž mělo snížení daní pro jedince i podniky umožnit rychlejší ekonomický růst. Ten měl přinést ovoce jak bohatým, tak chudým. Reálné výsledky

však závěry těchto teorií nepotvrzují. Ať už podobná politika vede ke zrychlení hospodářského rozvoje či nikoliv, bývá jejím důsledkem prohloubení rozdílu mezi chudými a bohatými – a dokonce i zvýšení počtu lidí žijících pod hranicí životního minima.

Často se setkáváme s názory, že si chudí lidé svou chudobu zaviniili sami, a s nedůvěrou vůči těm, kdo „bezpracně“ žijí „na podporě“. Mnoho lidí je přesvědčeno, že by nezaměstnaní mohli práci najít, kdyby se opravdu snažili. Tyto názory však

Graf ukazuje poměr příjmů nejobhatších 10 procent mužů k 10 procentům s nejnižšími příjmy. Čím vyšší poměr (na vodorovné ose), tím výraznější nerovnost.

Zdroj: *Independent on Sunday*, 21. července 1996

Srovnání rozsahu a efektu sociálních programů sedmi západních zemí

	Procento osob s nízkými příjmy, jimž státní příspěvek zaručuje polovinu průměrného příjmu	Procento úplných rodin s nízkými příjmy, jimž státní příspěvek zaručuje polovinu průměrného příjmu	Procento rodin starších občanů s nízkými příjmy, jimž sociální příspěvek zaručuje polovinu průměrného příjmu
Velká Británie	68,5	63,1	77,0
USA	38,1	19,4	71,5
Izrael	50,0	42,9	58,1
Kanada	52,7	40,5	84,4
Norsko	80,1	56,4	94,0
Německo	78,8	69,8	88,4
Švédsko	87,8	76,5	99,9

Zdroj: Upraveno podle: T. M. Smeeding et al., *Poverty, Inequality, and Income Distribution in Comparative Perspective* (Chudoba, nerovnost a distribuce příjmů z komparativní perspektivy, 1990, str. 30–1 a 67)

dobrovolně rozhodli žít na ulici, spát „nadiwocko“ a zbavit se všech omezení a starostí spojených s majetkem. Valná většina však žádné takové přání neměla. Byli to prostě lidé, kteří se ocitli „za dělicí čárou“ a byli k bezdomovectví dotlačeni okolnostmi, které nedokázali zvrátit (Burtová, 1993). Po ztrátě trvalého bydliště vzniká často bludný kruh, v němž jedna deprivace podmiňuje druhou.

Podobně jako chudobu nemůžeme ani bezdomovectví deťmovat tak snadno, jak by se mohlo zdát. Ještě před dvěma generacemi si většina lidí pod pojmem domov představovala rodinné prostředí a za bezdomovce byli považováni ti, kdo obývali laciné ubytovny nebo svobodárny. Říkalo se jim bezdomovci (homeless), protože žili sami a málokdy se vídali se svou rodinou nebo příbuznými.

V průběhu posledních dvou nebo tří desetiletí se situace změnila. Stále totiž přibývá lidí, kteří žijí osaměle z vlastního svobodného rozhodnutí. Pojem bezdomovec byl proto přenesen na rostoucí kategorii těch, kdo vůbec nemají kde spát – buď nacházejí dočasně útočiště v charitativních útulcích, anebo přespávají na ulici, v parcích, na nádražích nebo ve zchátralých, opuštěných budovách.

Ve Velké Británii se kategorie bezdomovců skládá z několika různých skupin. Asi čtvrtinu představují lidé, kteří strávili nějaký čas v psychiatrické léčebně. Až do 60. let, kdy nastalo masové propouštění chronických psychiatrických pacientů z léčeben, by se jisté alespoň část těchto osob nacházela v ústavech (viz kapitola 8, Deviace a zločin). Většinu bezdomovců ovšem netvoří bývalí psychiatrickí pacienti, ba dokonce ani alkoholici nebo drogově závislí. Nejčastěji jde o lidi, kteří se ocitají na ulici, protože je postihla nějaká osobní katastrofa – často i několik pohrom současně. Žena, která se rozvádí, může například přijít nejen o domov, ale i o práci. Jindy jde o mladého člověka, který měl konflikty s rodinou a vyrazil hledat štěstí do velkého města bez jakéhokoli zajištění. Výzkumy ukazují, že nejspíše se v postavení bezdomovců ocitají lidé z níže postavených dělnických rodin, nekvalifikovaní, s velmi nízkými příjmy. Významným ukazatelem je dlouhodobá nezaměstnanost.

Většina sociologů se shoduje na tom, že klíčovou – byť nikoli dostačující – podmínkou pro vyřešení situace bezdomovců je zajistit jim přiměřenější bydlení, než představují dočasně útulky, ať už bude přímo financováno vládou nebo ne. Christopher Jencks uzavírá svou knihu *Bezdomovci* (The Homeless, 1994) těmito slovy: „Ať už se lidé ocitli na ulici z jakéhokoli důvodu, lze jejich osud nejspíše zlepšit poskytnutím přístřeší, které jim zaručí potřebnou míru soukromí a stability. Bez stabilního bydlení nemá žádná jiná pomoc šanci na úspěch.“

TŘÍDY, NEROVNOST A EKONOMICKÁ SOUTĚŽIVOST

Je rostoucí třídání nerovnost nezbytnou daní za zajištění hospodářského růstu? Podobná tvrzení jsme často slychali zejména za vlády Margaret Thatcherové, kdy se tvrdilo, že snaha jedince o zbohatnutí stimuluje ekonomický rozvoj, protože je

hnací silou veškeré vynalézavosti a soutěživosti. Na druhé straně však existuje mnoho materiálů, jež podobné názory zpochybňují. Michel Albert ve své knize *Kapitalismus proti kapitalismu* (Capitalism vs Capitalism, 1993) systematicky srovnává dva modely podnikání a ekonomické organizace, z nichž jeden označuje jako „americký“ a druhý jako „rynský“.

První z nich, jehož příkladem je kromě USA i Velká Británie, vychází z převážně deregulovaných a slabší role sociálního státu; je provázen značnými majetkovými rozdíly mezi bohatými a chudými. Příkladem druhého typu jsou státy ležící podél toku Rýna, tj. Německo, Švýcarsko a Nizozemí. Má však některé společné vlastnosti i s Japonskem a jinými úspěšnými asijskými ekonomikami.

V rynském modelu převažují kolektivní zájmy nad individuálními. Tyto společnosti nejsou agresivně individualistické; ústřední roli při zajišťování stability sehrává komunita, obec a podniky spolu s odbory. Ve srovnání s americkým modelem jsou relativně rovnostářské a vyznačují se menšími majetkovými rozdíly mezi bohatými a chudými.

Albert tvrdí, že rynský model je v celosvětové konkurenci úspěšnější než americký právě pro svůj „rovnostářský“ charakter. Tento názor se opírá mimo jiné o analýzy úspěchu, kterého v posledních třiceti letech dosáhla řada asijských zemí (například Japonsko, Singapur, Jižní Korea a Tchaj-wan). Státy s nízkou mírou majetkové nerovnosti většinou prosperují lépe než ty, v nichž se setkáváme s velkou propastí mezi bohatými a chudými.

Je pravděpodobné, že začlenění chudých lidí do širší společnosti jim dává větší příležitosti i motivaci ke zlepšení vlastní situace než opačný stav, kdy jsou od zbytku společnosti odděleni. Vztah mezi majetkovou nerovností a hospodářským růstem však zůstává do značné míry nevyjasněn.

ZÁVĚR

Ekonomická nerovnost je trvalým rysem všech společenských systémů s výjimkou společností lovců a sběračů, v nichž ovšem žádné velké bohatství nevzniká. V moderní společnosti je nerovnost vyjádřena především třídními rozdíly, jež do značné míry ovlivňují život jedince, ale nikdy zcela neurčují jeho osud; ve společnosti existuje značná sociální mobilita. Někteří lidé se nicméně ocitají v chudobě, z níž se jim nedaří uniknout. Pojem „relativní chudoba“ je vlastně vyjádřením majetkové nerovnosti ve společnosti.

Existují názory, že hluboké rozdíly (s jakými se setkáváme například ve Velké Británii) nejenže přestávají stimulovat hospodářský růst, ale dokonce působí proti němu. V takovém případě by ovšem snaha o překonání chudoby a bezraděje – jistě žádoucí už sama o sobě – mohla znamenat i ekonomický přínos.